

АРСИНОЯ-АФІНА ЧИ АРСИНОЯ-АФРОДИТА (P. MIL. VOGL. 309, АВ 36)

АРСИНОЮ II Філадельфу можна назвати однією з найбільш непересічних постатей в елліністичній історії. Її життєвий шлях був сповнений карколомних перепитій, зрад та інтриг, неординарних, часто безпринципних вчинків, гідних олімпійських богинь чи героїнь трагедій Еврипіда, безмірного материнського горя і блискучих тріумфів у двобої з долею [Pompeius Trogus 1956, *XVII*; *XXIV*; Justinus 1911, *XVII*, 1–2; *XXIV*, 2–3; Plutarchus 1875, 31; 1927, 19; Memnon 1857, *VIII*, 7; Pausanias 1973, *I*, *X*, 3; Polyaeus 1899, *VIII*, 57; Athenaeus 1887, *Xiv*, 616c–d; Bevan 1927, 54, 59; Robinson 1956, 25–27; Бенгтсон 1982, 141–144; Carney 1994, 123–131]. Протягом останніх років свого яскравого життя вона з вигнанниці, позбавленої македонського престолу, перетворилася на володарку Єгипту, стала дружиною свого рідного брата (молодшого від неї на 8 років Птолемея II); і її першою з жінок еллінізованого світу було проголошено живою богинею [P. Hib. 199; Theocritus 1881, *XVII*; Catullus 1975, 66; Diodorus 1884, *X*, 31; Scholia 1849, *XVII*; Plinius 1874, *XXXIV*, 13; *XXXVI*, 14; *XXXVII*, 32; Pausanias 1973, *I*, *VI*, 8; *VII*, 1; Lucianus 15; Hyginus 1992, *II*, 24; Wiedemann 1889, 81–91; Bevan 1927, 59–60; Tondriau 1953, 127–128; Robinson 1956, 26–28; Diller 1962, 120–121; Świderek 1967, 175; Fraser 1972, 347, 369; Бенгтсон 1982, 145–147; Bengtson 1988, 50–51, 88; Criscuolo 1990, 92–93, 95; Cameron 1990, 300–301; Huss 2001, 308–310; Tunny 2003, 83–84]¹.

Культ Арсиної II – як за життя, так і після смерті – мав різноманітні форми. Єгиптяни поклонялися їй як дружині й, по суті, співправительці Фараона [Тураев 2002, 649–651; Kiessling 1933, 543–546; Walbank 1993, 214; Ладынин 2004, 163]². Греко-македоняни вшановували александрійську володарку поряд з братом – царем у межах загальнодержавного культу богів-Адельфів (брата й сестри) [P. Hib. 199; Otto 1907, 175, 185; Kiessling 1933, 542; Hoelbl 2001, 94–96; Huss 2001, 326; Ладынин 2004, 163], поклонялися їй окремо як Арсиної Філа-

дельфі (братолюбивій) [Austin, Bastianini 2002, 37–38; Catullus 1975, 66; Plinius 1874, *XXXIV*, 13; *XXXVI*, 14; *XXXVII*, 32; Robinson 1956, 27–28; Hoelbl 2001, 95; Huss 2001, 326] або ототожнювали з різними богинями елліністичного пантеону – Афродітою, Ісидою, Нікою, Деметрою, Афіною, Герою, Богинею щасливої долі Agate Тюхе чи однією з Харит [Anthologia 1911, *I*, 116; Austin, Bastianini 2002, 39; Strabo 1899, *XVII*, 1, 16; Visser 1938, 16; Tondriau 1948, 173; Diller 1962, 120–121; Stephens 2004, 167].

Приклад подібного ототожнення ми спостерігаємо в епіграмі № 36 з нещодавно відкритої збірки творів придворного александрійського поета Посидіппа з Пелли [Bastianini, Gallazzi 1993, 28–39]³. У цій епіграмі розповідається, як дівчина на ім'я Гегесо пожертвувала Арсиної Філадельфі відріз навкратійського вісону. Причиною цієї жертви став сон, у якому дівчині явилась озброєна списом і щитом Арсиноя і попросила рушник, аби обтерти піт [АВ, 36]⁴.

Спис і щит у руках Філадельфи лягли в основу гіпотези, згідно з якою дружину Птолемея II було наділено рисами й атрибутикою діви-войовниці – Афіни [Bastianini, Galazzi & Austin 2001, *VI*, 10–17; Lelli 2002, 21–22; Stephens 2004, 167]. G. Bastianini, C. Galazzi, E. Lelli проводять паралель між епізодом про епіфанію Арсиної-Афіни і подіями Хремонідової війни, в ході якої Птолемей II виступав як союзник афінян у їхній боротьбі з македонським царем Антигоном Гонатом [Syll, 434–435; Жигунин 1980, 84–101; Хабиخت 1999, 143–149; Hoelbl 2001, 41–42; Bastianini, Galazzi & Austin 2001, *VI*, 10–17; Lelli 2002, 21–22]. У цьому ж контексті упорядники так званої старшої редакції збірки Посидіппа згадують розповідь Плутарха про те, що жителі Іліона бачили у снах Афину, котра спітніла, допомагаючи громадянам Кізіка воювати проти Мітрідата [Plutarchus 1969, 10; Bastianini, Galazzi & Austin 2001, *VI*, 10–17]. S. Stephens пов'язує АВ 36 із розташованою майже поруч епіграмою, де Афіна виступає

провісницею перемог Александра [AB, 31; Stephens 2004, 167]. Американська дослідниця вказує ще й на те, що низка епітетів, якими було наділено Арсиною, могла стосуватися й Афіни [Stephens 2004, 167].

Проте такі дослідники, як Р. Bing і F. Angio, дотримуються думки, згідно з якою у АВ 36 птоlemeївська цариця ототожнюється не з Афіною, а з Афродітою. Вони припускають, що пожертву було принесено у храмі Арсиної Афродіти, який знаходився на мисі Зефіріон неподалік від Александрії [Anthologia 1911, I, 116; AB, 39; Strabo 1899, XVII, I, 16; Hyginus 1992, II, 24]; при цьому вони вважають, що дівчина в такий спосіб хотіла заручитися заступництвом богині задля свого нареченого, котрий служив у птоlemeївському війську [Bing 2002–2003, 260–261; Angio 2004, 15–17]. Р. Bing вказує на те, що одяг, який розвивається на вітрі (а саме так в епіграмі описується вісон), часто виступає елементом іконографії Афродіти [Bing 2002/2003, 261, Not. 34].

На жаль, на користь обох гіпотез наводяться лише непрямі та неоднозначні аргументи. Сон Гегесо можна віднести не лише до Хрмонідової війни, а й до Другої чи навіть Третьої сирійських війн, до яких Афіни не мали жодного відношення [Жигунин 1980, 101–113, 121–132; Winnicki 1989, 58–88]⁵. Посилання ж на появу богині-войовниці у сюжеті АВ 31 і на анекдот Плутарха також є досить натягнутими.

З іншого боку, припущення Р. Bing про характер пожертви, зробленої Гегесо, можна назвати надто сміливими, оскільки вони не знаходять жодного підтвердження в тексті епіграми. Вищезгаданий опис вісону [AB 36, 2] міг свідчити не про причетність присвяченого предмета до культу Афродіти (хоча такий варіант і не виключається – пор. мал. б), а лише про чудову якість тканини – настільки тонкої, що вона коливалася навіть від легкого віяння вітру.

Окрім того, ці міркування було викладено дослідником як побіжний коментар, зроблений у рамках статті, присвяченої

постаті птоlemeївського Наварха Каллікрату [Bing 2002/2003, 243–266].

До недавнього часу я був більш схильний ототожнювати Арсиною з АВ 36 із Афіною [Зелінський 2005, 21]. Причиною цього насамперед була яскраво виражена військова атрибутика цариці-богині, а також наявність більшої кількості непрямих аргументів, наведених на користь цього припущення. Звичайно, я знав про існування статуї озброєної Афродіти з острова Кифера, а також – з Коринфа й Спарти [Pausanias 1973, II, V, 1; III, XV, 10; XXIII, 1; Plutarchus 1999, 28]⁶. Проте, оскільки приклади такої іконографії Афродіти вважаються найбільш архаїчними [Pausanias 1973, III, XV, 10; XXIII, 1; Bennett 1916/1917, 82–86; Broneer 1930, 65–84; Flemberg 1995, 109–122], я вирішив, що розглядати їх як прототипи образу озброєної Арсиної було б некоректно.

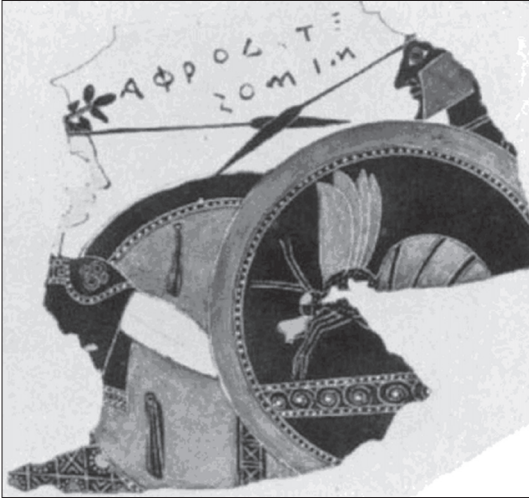
Мій погляд на цю проблему почав змінюватися після ознайомлення із зображенням, вирізьбленим на гранатовій каблучці, знайденій у так званій “Гробниці Ерота” і датованій кінцем III століття до Р.Х. На цій каблучці з колекції Бостонського музею образотворчого мистецтва (Museum of fine arts, Boston, inv. 21.1213)⁷ вирізьблено Афродіту, озброєну списом і щитом, тобто саме таку, якою Гегесо свого часу побачила уві сні Арсиною.

Ця обставина змусила мене ретельніше розглянути образотворчі та літературні конотації воєнного характеру, пов’язані з давньогрецькою богинею кохання.

Результат виявився досить вражаючим. Традиція зображення Афродіти зі зброєю в руках, хоча й менш популярна, ніж у разі Афіни, була безперервною, починаючи від архаїчного періоду історії Еллади і закінчуючи елліністичною (а точніше – греко-римською) добою. Крім найдавніших статуй богині, згаданих Павсанієм, слід згадати про різноманітні амфори зі сценами з гігантомахії за участю Афродіти (див. мал. 2), зображення озброєної богині, викарбувані на монетах [Bernhard 1935, № 53, 164–194, 294–299], і значну кількість гем, на яких Афродіта також зображалася озброєною⁸.

Мал. 1.

Мал. 2. Битва Афродіти й гіганта Мімона. Чорнофігурна амфора (бл. VI століття до Р.Х.) з колекції афінського музею "Акрополь" (Acropolis Museum, Athens)⁹.

Мал. 3. Афродіта, Арес, Ерос і, ймовірно, Фобос. Помпейська фреска (бл. I століття по Р.Х.). З колекції Неаполітанського національного археологічного музею (Museo Archeologico Nazionale di Napoli).

Не слід також забувати, що у давньогрецькій міфологічній традиції Афродіта була дружиною або коханкою бога війни Ареса, від якого вона народила Фобоса й Деймоса, котрі персоніфікували страх та жах і вважалися постійними супутниками бога війни [Homerus 1913, VIII, 266; Hesiodus 1856, 934; Scythinus 1923, 195; Homerus 1901, iv, 440; xiii, 299; Scholia 1935, iii, 26; Cicero 1933, iii, 23].

Традиційний характер іконографії озброєної Афродіти спільно з міфологічними Східний світ №4 2006

сюжетами про зв'язок між богинею кохання та Аресом дозволили по-іншому подивитися на проблему виявлення можливих олімпійських паралелей для образу озброєної Арсиної. Можливість її ототожнення з Афродітою видалася цілком реальною.

Бажаючи виявити можливі "божественні" ототожнення птоlemeївської цариці, я вирішив (за прикладом S. Stephens) порівняти зміст АВ 36 із сюжетами сусідніх епіграм. При цьому я звернув особливу увагу на АВ 37–39, де, як і у АВ 36, йдеться про різноманітні пожертви, принесені Арсиної Філадельфі. У АВ 37 це ліра, принесена на берег дельфіном¹⁰; у АВ 38 – чаша, з якої вільновідпущениця на ім'я Епікратіс зробила свій перший символічний ковток свободи; у АВ 39 оспівується храм, присвячений навархом Каллікратом Арсиної-Свпліо (тій, що дарує щасливе плавання)¹¹.

Немає ніяких сумнівів у тому, що в останній епіграмі йдеться про згаданий вище прибережний храм Арсиної, у якому цариця ототожнювалася з Афродітою-Свплією або Афродітою-Зефірідою – покровителькою мореплавців¹² [Anthologia 1911, I, 116; АВ, 39; Strabo 1899, XVII, I, 16; Hyginus 1992, II, 24].

Мал. 4. Афродіта й іхтиокентаври. Греко-римська мозаїка (бл. I століття до Р.Х. – II століття по Р.Х.). З колекції Газіантєпського музею (Gaziantep Museum, Turkey)¹³.

Паралель між Арсиною і морською Афродітою можна помітити й у АВ 37. Згадаймо, що ліру, згодом присвячену Арсиної, приніс саме дельфін. При цьому не слід забувати, що цю морську істоту можна пов'язати не лише зі співцем Аріоном [Herodotus 1899, I, 23–24; Plutarchus 1928, 18, Pausanias 1973, III, XXV, 7; IX, XXX, 2], котрий згадується в епіграмі, а й з народженою в морі Афродітою. В античній образотворчій традиції дельфін нерідко з'являється при народженні богині.

Мал. 5. Афродіта і дельфін. Різьба по кістці (II століття по Р.Х.). З колекції Греко-римського музею в Александрії (The Greco-Roman Museum, Alexandria)¹⁴.

Таким чином, у АВ 37 дельфін може бути своєрідним символом, який одночасно підкреслює декілька функцій божественної Арсиної. З одного боку, йдеться про її опіку над мистецтвом і митцями [Świderek 1967, 175, 187], з іншого – про допомогу мореплавцям. Подібне трактування АВ

37 дозволяє погодитися з припущенням Р. Bing, що святилищем, у якому зрештою опинилася ліра, винесена дельфіном, був храм Арсиної-Афродіти [Bing 2002/2003, 262–263].

Якщо ж узяти до уваги, що Афродіта, поряд з іншими олімпійськими богами й богинями, могла виступати гарантом свободи для відпущених на волю рабів [Блаватская, Голубцова, Павловская 1969, 86], цілком імовірно, що вільновідпущениця Епикратіс з АВ 38 також могла здійснити пожертву вищезгаданій чаші саме у храмі Арсиної-Афродіти. Це припущення стає особливо імовірним, коли згадати, що александрійський Арсиноейон (якщо вірити Плінію Старшому) не встигли добудувати за життя Птолемея II [Plinius 1874, XXXIV, 13].

У світлі всього вищесказаного я вважаю, що аналіз змісту АВ 37–39, у

Мал. 6. Афродіта у супроводі Нерейди, дельфіна й Ероса. Помпейська фреска (I століття по Р.Х.). З колекції Неаполітанського національного археологічного музею (Museo Archeologico Nazionale di Napoli)¹⁵.

поєднанні з певною популярністю в елінізованому світі образу озброєної Афродіти, дає право стверджувати зі значною долею вірогідності, що у АВ 36, подібно до наступних трьох епіграм зі збірки Посидіппа, Арсиноя ототожнювалася саме з цією богинею.

¹ Основні події життя Арсиної II у чіткій стислій формі виклав Ch. Bennett у своєму електронному проекті “The ptolemaic dynasty” – <http://www.geocities.com/christopherjbennett/ptolemies/arsinoe_ii.htm>.

² Арсиноя стала єдиною птолемеївською царицею, котра, подібно до фараонів-чоловіків, отримала офіційне тронне ім'я [Huss 2001, 310].

³ У цьому дослідженні я переважно використовую нумерацію епіграм, прийняту у так званій молодшій редакції збірки Посидіппа [Austin, Bastianini 2002, надалі – АВ].

⁴ Оригінальний текст і літературний переклад цієї епіграми міститься у моїй статті “Епіграми Посидіппа у контексті птолемеївської пропаганди” [Зелінський 2005, 26].

⁵ Імовірно, період перебування Посидіппа при александрійському дворі охоплює не лише роки царювання Птолемея II (283/282–246 до Р.Х.), а й початок правління Птолемея III (246–222 до Р.Х.) [Angio 1997, 7–13; Gutzwiller 2004, 91].

⁶ Я не мав можливості ознайомитися з оригінальним текстом трактату Плутарха “Давні звичаї спартанців”, тому користувався дуже професійним перекладом, зробленим М.Н. Ботвинником.

⁷ <http://www.perseus.tufts.edu>.

⁸ Взагалі, сюжети з озброєною Афродітою, вирізблені на гемах, в еллінізованому світі користувалися досить широкою популярністю [Smith 2000] – <<http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2000/2000-06-15.html>>.

⁹ <http://www.theoi.com/Gallery/K10.13.html>.

¹⁰

Ἄρσινόη, σοὶ τῆ|ν|δε λύρην ὑπὸ χειρ|ὸς ἀοιδο|ῦ
φθεγξαμ|ένην| δελφίς ἤγαγ' Ἀριόνιο|ς
ου..ελου|...|ας ἐκ κύματος ἄλλ' οτ|
κεῖνος αν|...|ς λευκά περᾶι πελά|γη
πολλάπο|...|.τητι καὶ αἰόλα τῆι .|
φωνῆι π|...|ακον κανον ἀηδοῦ|
ἄνθεμα δ'. [ῶ Φιλ|ᾶδελφε, τὸν ἤλασεν [.....]ιων,
— τόνδε δέ|χου, .|ουσου μέ|ιλια ναοπόλο|υ.

Тобі, Арсиное, сюди цю ліру, що під рукою аеда
співає, дельфін приніс Аріонів.

...хвилі, але коли...

він... перетинає відкрите море

багато... і мінливим з...

звуком... соловей.

Але прийміть присвячення, Філадельфо, яке зробив

Один прийняття хранителя святилища.

Оригінальний текст епіграми запозичено з матеріалів електронного проекту Posidippus B. Acosta-hughes і E. Kosmetatou. – <http://www.chs.harvard.edu/publications.sec/classics.ssp/issue_i_posidippus.pg>.

¹¹ Оригінальний текст і літературний переклад АВ 38–39 міститься у моїй статті “Епіграми Посидіппа у контексті птолемеївської пропаганди” [Зелінський 2005, 26].

¹² Ця іпостась Афродіти ґрунтується на легенді про народження богині з морської піни [Hesiodus 1856, 186–188; Ovidius 2001, IV, 530–537; Cicero 1933, III, 21].

¹³ <http://www.theoi.com/Gallery/Z10.1.html>.

¹⁴ <http://www.eternalegypt.org>.

¹⁵ <http://www.theoi.com/Gallery/F10.1.html>.

ЛІТЕРАТУРА

Бенгтсон Г. *Правители эпохи эллинизма*: Пер. с нем. Москва, 1982.

Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. *Рабство в эллинистических государствах в III–I вв. до н.э.* Москва, 1969.

Жигунин В.Д. *Международные отношения эллинистических государств в 280–220 гг. до н.э.* Казань, 1980.

Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа у контексті птолемеївської пропаганди // *Східний світ*. 2005. № 4.

Ладынин И.А. Основные этапы царского культа Птолемея в контексте общей эволюции египетского эллинизма // *Мнемон*. В. 3 (2004).

Плутарх. Древние обычаи спартанцев // *Плутарх. Моралии*: Сочинения / ред. А. Гупаченко. Харьков, 1999.

Тураев Б.А. *История Древнего Востока*. Минск, 2002.

Хабихт Х. *Афины. История города в Эллинистическую эпоху*: Пер. с нем. Москва, 1999.

- Angio F.* Nota all ep. 36 AB di Posidippo (P.Mil.Vogl. VIII 309, col. VI 10–17) // **APF**. Bd. 50. 2004.
- Angio F.* Posidippo di Pella e la vecchiaia (a proposito di P. Berol, 14283) // **Papyrologica Lupiensia**. 1997. № 6.
- Anthologia palatina* [Anthologia graeca]. Codex palatinus et codex parisinus: In 2 v. / Ed. C. Preisendanz. Lugduni Batavorum: A. W. Sijthoff, 1911.
- Athenaeus. Deipnosophistae**: Libri XV: In 2 v. / Rec. G. Kaibel. Lipsiae, 1887. V. 1–2.
- Austin C., Bastianini G.* (ed.). **Posidippi Pellaei quae supersunt omnia**. Milano, 2002. AB.
- Bastianini G., Gallazzi C.* Sorprese da un involucro di mummia: il poeta ritrovato // **Cariplo, Cassa di Risparmio delle Provincie Lombarde**. V. 121 (1993).
- Bastianini G., Gallazzi C. & Austin C.* Posidippo di Pella, Epigrammi (P.Mil.Vogl. VIII 309). Edizione a cura di G.B. e C.G. con la collaborazione di C.A. Milano: Edizioni LED (Il Filarete 200 / Papiri dell'universita degli studi di Milano 8). 2001.
- Bengtson H.* Die Hellenistische Weltkultur. Stuttgart, Wiesbaden: Steiner – Vert, 1988.
- Bennett F.* Primitive Wooden Statues Which Pausanias Saw in Greece // **Classical Weekly**. v. 10 1916/1917.
- Bernhart M.* **Aphrodite auf griechischen Muenzen**. Munich, 1935.
- Bevan E.* **The House of Ptolemy**. London, 1927.
- Bing P.* 'Posidippus and the admiral. Kallikrates of Samos in the Milan epigrams // **GRBS**. v. 43. 2002/2003.
- Broneer O.* The armed Aphrodite on Acrocorinth and the Aphrodite of Capua // **University of California Publications in Classical Archaeology**. 1930. № 2.
- Cameron A.* Two Mistresses of Ptolemy Philadelphus // **GRBS**, 1990, № 3.
- Carney E.D.* Arsinoe before she was Philadelphus // **AHB**, 1994, № 4.
- Catullus C. Valerius. Carmina* / Ed. W. Eisenhut Muenchen: Heimeran, 1975.
- Cicero M. Tullius. De natura deorum* / Ed. O. Plasberg, W. Ax. Leipzig, 1933.
- Criscuolo L.* **Philadelphos nella dinastia lagide** // *Aegyptus* 1990. № ½.
- Diller H.* **Zu Kallimachos** // *Hermes*. V. 90 (1962).
- Diodorus Siculus. Bibliotheca Historica*: In 4 v. / Ed. I. Bekker. Lipsiae, 1884. V. 4.
- Flemberg J.* The Transformations of the Armed Aphrodite // **Papers from the Norwegian Institute at Athens**. 1995. № 2.
- Fraser P.* **Ptolemaic Alexandria**: in 2 v. Oxford, 1972. V. 1.
- Gutzwiller K.* A new Hellenistic poetry book: P.Mil.Vogl. VIII 309. // **Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus** (P.Mil.Vogl. VIII 309). Ed. B. Acosta–Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. Washington, 2004.
- Herodotus. Historiarum Libri IX* / Ed. H.R. Dietsch, H. Kallenberg. Lipsiae, 1899.
- Hesiodus. Theogoniae* / Ed. F. Boissand. Paris, 1856.
- The Hibeh Papyri** / Ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, E.G. Turner, M.T. Lenger. London: McMillan Press, 1906, 1955. P.Hib.
- Hoelbl G.* **A History of the Ptolemaic Empire: Transl. From germ.** London – New-York, 2001.
- Homerus. Ilias**: In 2 v. / Ed. G. Dindorf, C. Hentze. V. 1–2. Lipsiae, 1901.
- Homerus. Odyssee** / Ed. G. Dindorf, C. Hentze, R. Grafts. Lipsiae, 1913.
- Huss W.* **Aegypten in hellenistischer Zeit**: 332–30 v. Chr. Muenchen, 2001.
- Hyginus. Poetica Astronomica* / ed. G. Vire. Stuttgart, 1992.
- Justinus M. Junianis. Pompeius Trogus "Historiae Philippicae"* Epitome / Ed. W. Kroll. Lipsiae, 1911.
- Kiessling E.* Zum Kult der Arsinoe im Fayum // *Aegyptus*, 1933, № 2.
- Lelli E.* Arsinoe II in Callimaco e nelle testimonianze letterarie alessandrine (Teocrito, Posidippo, Sotade e altro) // **ARF**, 2002, №4.
- Lucianus. Icaromenippus* // *Lucianus*: In 7 v. / Ed. A.M. Harmon. Cambridge, Mass., 1915. Vol. 2.
- Memnon.* Historia Heracleotes // **Fragmenta historicorum Graecorum**: In 5 v. / Ed. C. Muller. Berlin, 1857. V. 3.

- Otto W. Priester und Tempel in hellenistischen Aegypten*. Bd. 2. Leipzig, Berlin, 1908.
- Pausanias. Graeciae descriptio*: In 3 v. / Ed. M.H. Rocha-Pereira. Lipsiae, 1973–1981. V. 1–3.
- Plinius Secundus. Historiae Naturalis*: In 5 v. / Ed. R. Hubert. V. 5. Lipsiae, 1871–1874.
- Plutarchus. De liberis educandis // Plutarch's. Moralia*: In 11 v. / Ed. F.C. Babbitt. Cambridge, Mass., 1927. Vol. 1.
- Plutarchus. Demetrius // Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii* / Rec. C. Sintensis. Lipsiae, 1875.
- Plutarchus. Lucullus // Plutarchus. Vitae Parallelae*: In 3 v. / Ed. K. Ziegler. V. 1. Lipsiae, 1969.
- Plutarchus. Septem sapientium convivium // Plutarch's. Moralia*: In 11 v. / Ed. F.C. Babbitt. Cambridge, Mass., 1928. V. 2.
- Polyaenus. Strategemata // Polyaeni Strategematon libri VIII* / ed. E. Woelfflin, J. Melber. Leipzig, 1887.
- Pompeius Trogus. Prolegomena ad Historiam Philippicam // Pompei Trogi fragmenta* / Coll. O. Seel. Lipsiae, 1956.
- Robinson D. Queen Mary's Necklace of Greek Gold Coins of Arsinoe II* // Classical Bulletin, 1956, №3.
- Scholia in Theocritum* / Ed. F. Dubner. P.: Didot, 1849.
- Scholia in Apollonium Rhodium vetera* / ed. K. Wendel. Berlin, 1935.
- Scythinus. Fragmentum // Die Fragmente der griechischen Historiker*: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby. V. 1. Berlin, Leiden, 1923.
- Smith C. Dimitris Plantzos, Hellenistic Engraved Gems. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Oxford: Clarendon Press, 1999 // BMCRA. 2000. № 6. <<http://ccat.sas.upenn.edu/bmcra/2000/2000-06-15.html>>.*
- Stephens S. 'For you, Arsinoe // Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309). Ed. B. Acosta – Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. Washington–Harvard UP, 2004.*
- Strabo. Rerum Geographicorum. Libri 17* / Ed. G. Spiro, H. Waldman. Halle, 1899.
- Sylloge Inscriptionum Graecarum*: In 4 v. / Ed. G. Dittenberger: 3 edition / Cur. F. Hitler von Gaertringen. Lipsiae, 1915–1924.
- Świderek A. Hellada królów. Warszawa, 1967.*
- Theocritus. Idyllia* / Ed. A. Fritzsche et E. Hiller. Lipsiae, 1881.
- Tondriau J. Notes Ptolemaïques // Aegyptus. V. 28 (1948).*
- Tondriau J. Quelques problemes religieux ptolemaïques // Aegyptus, 1953, №1.*
- Tunny J. Ptolemy "the son" reconsidered: are there too many Ptolemies? // ZPE. Bd. 131, 2000.*
- Visser C. Goetter und Kulte im ptolemaeischen Alexandrien: dis... Dr. Phil. Amsterdam, 1938.*
- Walbank F. The Hellenistic World. 2 ed. Cambridge Mass., 1993.*
- Wiedemann A. Die Ehe des Ptolemaeus Philadelphus mit Arsinoe II* // Philologus. Bd. 47 (1889).
- Winnicki J.-K. Operacje wojskowe Ptolemeuszów w Syrii. Warszawa, 1989.*